

DOMONKOS LÁSZLÓ

SZEGED REJTŐZKÖDŐ EMBERE, TONELLI SÁNDOR



Szeged 1913-ban nagyjából százvezres város és már többé-kevésbé elnyerte ma is látható, jellegzetes képét az Eiffel-féle belvárosi Tisza-híddal, a színházzal, a Kass szállóval és a Dugonics téri háromemeletes palotával együtt. Midőn a 31 éves férfiú idekerül, már jó öt éve csilingelő villamosok kanyarodnak ki a macskaköveket átszelő síneken a lassan húsz esztendeje álló pályaudvar elől és immáron évtizedes az első, dekoratív külsejű, nagy víztorony a Szent István téren. A nógrádverőcei születésű, a nagykőrösi református főgimnáziumban érettségizett fiatal úriember szemmel láthatóan élvezi a dinamikus, gyönyörűen, szinte vadonatújnak kiépült vidéki nagyvárost: a nagykőrösi gimnázium és a pesti jurátus évek után úgy érzi, a fővárosban az Országos Iparegyesület titkári teendőivel eltöltött négy évet a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara újdons-

sült titkáraként valamilyen másfajta, a kiteljesedés irányába mutató ténykedés váltja föl – és rövidesen kiderül: Tonelli Sándor megérzései jól működtek. Életpályájának legfontosabb, döntő színterére érkezett a Tisza fővárosába – Szeged sajtósága, dél-alföldi módra mediterrán, egészen különlegesen „parasztpolgári”-népi varázsa egy életre rabul ejti. És a maga több mint sajtósága módján – a bennszülött, tehát ezt a világot belülről, zsigereiben érző legszögedibb szögedi, Bálint Sándor után – „a dobogós helyek” valamelyikét alighanem szilárdan birtokba véve, a huszadik század első felének szegedi művelődéstörténetét alapjaiban meghatározó személyiséggé, kiemelkedő szellemi emberré emelkedik. Huszonnyolc éven keresztül – 1941-es nyugalomba vonulásáig – Szegedé. Így lesz aztán az övé Szeged. Furcsa, sajátosan szermermes viszony ez: Tonelli Sándor

volt és maradt Szeged mindmáig alighanem legrejtőzködőbb embere. Aki ről ma is csak igen-igen kevesen tudják, hogy a város leghűségesebb és legfelkészültebb jegyesei közé tartozott, napjainkban alighanem csak a veterán – 92 esztendő – „Szeged-pátriárka”, Péter László állítható melléje.

Tonelli már hat évvel Szegedre kerülése előtt megvillantja oroszlátkörmeit: egyik legelső, nagyszabású fiatalkori vállalkozásából kiderül: nem akárki és nem akármilyen képességekkel-személyiségjegyekkel lesz a világháború kitörése előtt a szegedi iparkamara titkára.

A 20. század első éveinek, a századforduló, az 1914-ig terjedő 19. század utolsó másfél-két évtizedének egyik jelentékeny magyar társadalmi gondja a kivándorlás. Mert bár a későbbi kommunista propaganda ellenségesége és gyűlölködése szertelenül felnagyította és kiterjesztette, való-



sággal gigantikus méretű összmagyar rákfenévé démonizálta ezt a jelenséget, szegény jó József Attilánk „és kintartogott Amerikába másfél milliő emberünk” –sorát az ördögi „régí úri világ” egyik nagy „ősnegatív” szinonímájává torzítva, annyi azért tény: 1896-ban harmincezer, a rekordévben, 1907-ben valóban valamivel több mint kétszázezer magyar (helyesebben: magyar állampolgár) búcsúzik el az óhazától és próbál szerencsét a tengerentúlon. 1910-ig az éves átlag meghaladja a százezret, utána azonban lényegesen csökken, mindenesetre 1914-ig közel másfél milliós a szentistváni ország embervesztesége. Egészen természetes hát, hogy egy tehetséges és ambíciózus fiatal közgazdász szakíróban – ekkor még így aposztrofálhatjuk hősünket – erőteljesen feltámad az érdeklődés eme, meglehetősen akutnak mondható osztársadalmi gond megannyi emberi, gazdasági, társadalmi részlete iránt. És Tonelli Sándor cselekszik: megfelelő „haveri” segítséggel és néminemű összeköttetések ügyes felhasználásával 1907. november 26-án, délelőtt 11-kor teljes inkognitóban, fényképességédnek álcázva felszállt a Cunard Line, a fedélköz által Gúnár Linának becézett társaság UL-

TONIA nevet viselő gőzösére. Adjuk át neki a szót egy pillanatra:

„Két dolog vitt az Ultoniára. A Cunard-társaság szerződésének megújítása előtt ki akartam tapasztalni, hogy milyen a fiumei útirány, milyen az ellátás a Cunard hajóin és általában hogy vélekednek a kivándorlók és visszavándorlók a különböző hajótársaságokról. A másik célom általánosságban a kivándorlás kérdésének gyakorlati megismerése volt; össze akartam szedni a hajón és Amerikában minél több embernek lehetőleg pontos személyi adatait, hogy mi vitte őket a kivándorlásra, hogy éltek odakint, mennyi pénzt küldtek haza, hogy ezen adatok birtokában tehessek javaslatot a kivándorlás kérdésének kezelésére. A kérdés első részének megismerése nagyon könnyű volt; az ellátást és bánásmódot többé-kevésbé a saját bőrömmön kitapasztalhattam. Adatokat is sikerült gyűjtenem. A hajón és Amerikában körülbelül kilencszáz kivándorlónak egészen pontos nacionáléját és személyi történetét jegyeztem fel. Állítani merem, hogy azok az adatok, amelyeket én összegyűjtöttem, sokkal pontosabbak voltak és sokkal inkább fedték a valóságot, mint amit a falusi jegyzők jelentései és a kivándorlási kirendeltség adatgyűjtése alapján összeállítottak. Hazatérésem után az egész anyagot összefoglaló memorandum formájába öntve adtam át Hadik János gróf akkori belügyi államtitkárnak. Amit akkor feljegyeztem és megírtam, ma már csak történelmi értékű. Ma már nem probléma, hogy a kivándorlót a német kikötők felé engedjük-e, vagy az egyetlen magyar kikötő forgalmának emelése kedvéért az egész nagy népmozgalmat Fiume felé tereljük. Mióta Amerika a kivándorlók előtt bezárta kapuit, a magyar kivándorlás megszűnt az a probléma lenni,

amely volt a világháborút megelőző másfél évtizedben. A tanulmányutam szociálpolitikai része így elvesztette a jelentőségét és legfeljebb a novellatémák maradtak meg belőle és a tapasztalatok, hogy milyen akadályokkal kell megküzdeni annak, aki ilyen feladatra vállalkozik.” (*Ultonia - Egy kivándorló hajó története*. Budapest, 1929. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda)

Az első világháború idején Tonelli figyel és tanul – aligha túlzás kijelenteni: ekkor, ezekben az években alapozza meg sajátos „szegediségét”, ebben az időszakban szívja igazán magába a szegedi levegőt, úgy és olyan mélyen, miként azt az 1926-ban a Délmagyarország Hírlap és Nyomdával Rt. kiadásában megjelent, Szeged című, ma már komoly kultúrkinccsnek számító kötet mutatja. „Ismertető a város múltjáról és jelenéről, kultúrájáról és közgazdaságáról” – ez az alcím már sejteti a teljességre törekvést és a hallatlanul izgalmas és alapos közelítésmódot egyaránt. Ízelítőül a tartalomjegyzék: Szeged földrajzi fekvése; A város lakossága; Adatok Szeged múltjából; Az átalakulás ideje; A nagy árvíz; A háború és a megszállás ideje; A szegedi kormány; A trianoni háború; A mai Szeged. És e fejezetek közül ő maga választja ki – későbbi különálló, részletes vizsgálódás tárgyául – azt az időszakot, melynek feldolgozása alighanem élete egyik főművének tekinthető.

Rendkívüli, máig alig emlegetett, tulajdonképpen kibeszéletlen fejezete volt Szeged legújabbkori történelmének az az egy és egynegyed esztendő, amelyről 1939-ben adott ki vékonyka könyvecskét a szegedi m. kir. Ferenc József Tudományegyetem (Acta Uver-sitatis Szegediensis) Baráti Egyesülete.

Ha valaki 1919 közepének különle-

ges hónapjai során megtapasztalta a szegedi nyáresték sajátságos varázsát, amikor a katlanmélyi forráság enyhülvén, bódító szagok erősödnek föl, estike- és földillat a külvárosi gyárak füstjének és a Tisza vizének aromájával keverten, az Alsóváros felől meg árulkodón közeleg az erős, fűszeres-jellegetes szagaroma a paprika-beváltó irányából: a Tisza-parton sétálót a legmagyarabb folyón rendkívüli látvány fogadja. Az uszályokon francia zászlókat libbentget a könnyű nyári szellő, néhány csüggedten lógó nemzetiszínű mellett – ha pedig a túlsó partra, Újszegedre esik a pillantása, a hídtól nem messze címeres sasos szerb lobogó, aztán tábla: Sirig 3 km. Vagyis: Szőreg 3 km. Itt bent, a Széchenyi téren meg egyre hangosabban szól valami különös hangzású muzsika, síp, dob, trombita vegyesen: térzene van a belvárosban. Csakhogy ilyen muzsikát errefelé alighanem még senki sem hallott. Az előadók koromfekete legények, papagájforma, harsány színekben pompázó egyenruhában, tűzvörös fezen vagy turbánban, a tamburmajor göndör szakállú, óriás szerecsen, hófehér, hatalmas fogsora csak úgy villog, amint széles vigyorral, cirkuszi művészettel dobálja rövid vezénylópalcáját a levegőbe.

„Az első franciák, egy főhadnagy és húsz-huszonöt ember, december 10-én jelentek meg szálláscsinálónak. Öt nappal később Szeged pályaudvaron francia állomásparancsnokságot állítottak fel” – számol be precízen Tonelli Sándor, mert hiszen ő az, aki közreadja Szeged 1918 decemberétől kezdődő francia megszállásának történetét. Amelyről mindjárt a mű elején precízen közli, hogy „a város tényleges katonai megszállása 1920. március 1-jén ért véget” és hogy a megszállás legizgalmasabb napja

1919. március 22-e volt, amikor a Budapesti előző nap kikiáltott komün hatására fegyveres harc van Rókuson: egy Neuberger Ferenc nevű állítólagos „tengerészparancsnok” a munkástanáccsal puccsot kísérel meg a franciák ellen, tűzharc után lefegyverzik a rókusi vasútállomás őrségét és még két további francia őrséget is megtámadnak. Újszegeden nehézüteg sorakoznak fel, készen a város lövetésére...

Tonelli igen informatív, rendkívül értékes és érzékletes összefoglalóját adja Szeged „francia időszakának”: nemcsak azt tudhatjuk meg, mikor, hol volt található a városban a francia katonai parancsnokság és hogyan, mikor és mennyire növekedett a megszálló haderő létszáma, de azt is, hogy például „formálisan az impérium átvételét a franciák sohasem közölték a város vezetésével, csak az ügyek menetébe való beleavatkozásuk mutatta, hogy a polgári és közigazgatási ügyeket is irányítani akarják. Április elejétől Betrix ezredes, anélkül, hogy a magyar hatóságokat előzetesen értesítette volna, átíratott mint *városhormányzó* kezdte aláírni.” Szegednek franciák számára alapvető fontosságú geopolitikai-stratégiai szerepét és fekvését éppúgy elemzi, mint a francia tisztok vagy éppen a gyarmati legénység viselkedését, „kalandjait” és lelkiállapotát, megszállásuk idejének hatását a város lakosságára, az atrocitásokat és az általános viszonyt a megszállók és megszállottak között. A megszállás mérlegét megvonva teljesen lényeglátóan és pontosan fogalmaz: „a tárgyilagos megállapítás Szegedet illetően csak az lehet, hogy *az adott körülmények között a francia megszállás volt a városnak lehető legnagyobb szerencséje*. A francia megszállásnak köszönhető Szeged, hogy

rövid néhány napig tartó próbálkozástól eltekintve, megmenekült a bolsevizmustól és sziget módjára emelkedett ki az ország legnagyobb részét elborító vörös áradatból. Ugyanakkor elkerülte a város a sokkalta kíméletlenebb szerb és román megszállást és a köz- és magánkézben levő értékeknek hadijog és hadizsákmány címen való elhurcolását, melyet az ország román megszállás alá került részei elszenvedni voltak kénytelenek. Szegeden néhány igazán jelentéktelen egyéni sérelemtől eltekintve, a francia megszállás vagyonzbiztonság szempontjából kifogástalannak volt mondható. A nehéz hónapokat, mikor az ország többi részén a vörös rémuralom tobzódott, vagy kiújult háborúnak volt a színtere, Szeged a francia fegyverek oltalma alatt relatív nyugalomban és békében élte át. (...) Bármilyen kegyetlen és magyarelles is volt a nagypolitika s bármennyi erkölcsi szenvedést kellett is a megszállás alatt állóknak kiállani, az kétségtelen, hogy mégiscsak a francia megszállás alatt álló Szeged volt az, ahol a háború utáni Magyarország szervezése megkezdődött, s ahonnan az újjászervezés munkája kiindult. (...) A francia megszállás alatt álló s az ország többi részétől elzárt Szegednek az volt a hivatása, hogy egy új Magyarországnak a bölcsője legyen.”

Könyvének végén Tonelli Sándor közli azt a nyílt levelet, amelyet – műve egyféle, nem akármilyen hatásfokú megkoronázásaként – a megszállás végén de Tournadre tábornokhoz intézett, s ami a Szegedi Napló 1920. február 24-ei számában jelent meg. Kommentár nélküli idézet-füzér ebből a szívszorító dokumentumból:

„Tábornok Úr, a győztes ritkán halló színter szót és talán nem is érdekli, hogy miként vélekedik róla, akit maga alá gyűrt a sorsnak forgandó

kereke. (...) Nem tudom, Tábornok Úr, hogy Ön, mielőtt idekerült volna, mennyire ismert bennünket. A tisztjei közül azonban sokan, akikkel beszéltem, minden tartózkodást félre téve mondták, hogy egész mást láttak Magyarországon, mint amire el voltak készülve. Még a háborús lerongyolódottságban is meglátták azt az óriási különbséget, melyet Európa keletén száz kilométer távolság jelent és meglátták annak a kultúrának a körvonalait, amely mostan, mint a nyomás alatt megrepedt jég, darabokra pattogzik szét. Ha bele tudtak volna nézni a magyar lélekbe, megismerhették volna, hogy benne keleti talajból egy külön világa sarjadt ki annak a nyugati civilizációnak, melynek éppen sokszínűsége és változatosága adja meg az értékét. Sokan mondták, hogy más véleménnyel mennek el a körünkből, mint amilyennel idejöttek. Köszönettel nyugtáztuk ezeket a kijelentéseket, de velük a köztünk fennálló viszonyt nem látjuk elintézettnak. (...) A francia lélekkel soha konfliktusba nem jutottunk. Sőt, a párisi Sorbonne középkori magyar diákjaitól a magyar költészet és képzőművészet utolsó generációjáig, mely mohón párosította az Alföld rónájának és Erdély bérceinek hangulatát a Szajna partján szerzett impulzusokkal, mindig valami intuitív ragaszkodással kerestük a kapcsolatot a latin lélekkel. Hozzánk a nyugati civilizációt a földrajzi adottságból kifolyólag túlnyomó részben a németiség közvetítette. Da talán éppen, hogy egy szomszédos nagy kultúra, bár értékeit nagyon jól ismerjük, ne nyomhassa el egyéniségünket, kellett vele szemben egyensúlyt keresnünk. (...) Nyugodtabb időkben, mikor már ez a mai generáció porladozik a Tisza és a Loire partjain és mikor a história hűvös távlatából ítélik meg az esemé-

nyeket, a történetírók meg fogják alapítani, hogy a mostanihoz hasonló világégés előidézéséhez nem elég egyesek gonoszsága, hanem azt olyan elemi erőknek az összecsapása hozza létre, mint a kétféle villamossággal telt felhők találkozása a mennyek boltozatán. (...) Mikor a világpolitikai konstelláció összehozta a nyugati és keleti országokat, a mi helyzetünk adva volt. A levéltárak felpattant zárai azóta igazolták, hogy az a magyar ál-

csonkított ország a versaillesi békekonferenciának. (...) Tábornok Úr talán majd mint ködbevesző emléket idézi fel a szegedi városháza csipkés tornyát és a Tisza hídjának karcsú ívét. Ebbe az emlékebe kapcsolja bele egy nemzetnek az emlékezetét, *amely még mindig fel tudott támadni halottaiból.*”

A két háború közötti időszakban Tonelli rendkívüli munkássága több más, figyelemre méltó műben is meg-



Az ULTONIA fedélzetén (Tonelli Sándor felvétele)

lamférfiú, akit a háború egyik felidézőjének tartottak, az utolsó pillanatig ellenezte a háborút. Az adott helyzet azonban meghozta a következményeit. Oda nem állhattunk, ahol a halálunkat határozták el s mikor életösztönből keleten felvettük a harcot, szembekerültünk egy szemernyi harag vagy gyűlölködés nélkül Franciaországgal is, amellyel nem volt semmiféle súrlódási felületünk. A lelkek ellenségeskedése nem volt meg, mert nem volt alapja. Azután a kötelességünket teljesítettük, amit Tábornok Úr, mint katona, bizonyára megért. (...) Tábornok Úr, búcsúzóul ezeket mondom el Önnek, akinek Szeged városa sokkal többet köszönhet, mint ez a szerencsétlen meg-

mutatkozik: *Emberi miniatűrök* (1925), *Emberi problémák* (1927), *A kereskedelmi politika új útjai* (1934), *Az emberi civilizáció kezdetei* (1936), *A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara ötvenéves története* (1940), *Száz év előtt* (1942), *Nagyapáink Pest-Budája* (1944) – s ez utóbbi kettő mellett még van egy, nyugodt szívvel bravúrosnak minősíthető munkája: az 1941-ben az Athenaeumnál megjelent – de még 1939-ben írott – *Utazás Erdélyben és Erdély körül*.

A három utóbbi munka közül a *Száz év előtt* az 1842-es esztendő, az Országos Iparegyesület alapításának évét – s ezen keresztül a magyar reformkort – veszi górcső alá, a Nagyapáink Pest-Budája pedig többek

között olyan fejezetekből áll, mint a Pest városa száz év előtt, Hogyan szórakozott Pest-Buda?, Társadalom, népmozgalom, nemzetiségek, Sajtó, Közműveltség, Idegenek Pest-Budán, Százesztendő jövendőmondó 1844... Ami pedig az Utazás Erdélyben és Erdély körül című munkáját illeti, egészen különleges élmény ez a Cs. Szabó László híres, Erdélyben című esszé-útirajzát idéző, annak színvonalát közelítő, ahhoz több szempontból hasonlítható műfajú és fajsúlyú alkotás. Két egymásra sajátosan rímelő részlet Kolozsvárról, ízelítőnek: „Körülsétálok a Mátyás-teret és nem tudok betelni a templom és a szobor nézésével. Nézem az üzletek cégtábláit és kirakatait. Sehol egy magyar címfelírás, sehol egy magyar szó. A könyvkereskedésekben nincs egyetlen magyar könyv. Az újságárusok állványain ordító címbetűs bukaresti újságok, csak lopva húzódnak meg alattuk a kolozsvári magyar lapok. Budapesti lapok közül kettő kapható, Az Újság és a Színházi Élet. Villogó szemű, fekete-hajú román nők korzóznak lakkcsizmás, kinyalt képű tisztek társaságában. Az ércbe öntött Mátyás áll és évszázadok méltóságteljes nyugalomával nézi a lábánál nyüzsgő román világot. (...) Huszonnégy órás kolozsvári tartózkodás után az volt az impresszióm, hogy ha átmázolnák a román felírásokat, ha megint trafik lenne a *tutungeri*árból, és ha eltűnnének a pálinkamérések vörös-sárga-kék nemzetiszínű cégtáblái, nyoma se maradna a majd két évtizedes román uralomnak.” És az 1941-es kiegészítés:

„Ezt az érzésem az impérium-változás, úgy hiszem, teljes mértékben igazolta. (...) Mindenesetre voltak a román uralomnak egészen különleges építészeti alkotásai. Ilyen



A Tonelli család síremléke a szegedi Belvárosi temetőben
(Kosa Károly felvétele)

alkotás volt például a Mátyás-tér sarkán az illemhely tetejére épített falatozó. Mikor a románok a barbár magyaroknak meg akarták mutatni, hogy a patinás Kolozsvárból hogyan kell modern nagyvárost csinálni, elhatározták, hogy a Mátyás-tér sarkán földbe süllyesztett illemhelyet építenek. A nagyvárosnak ugyanis bukaresti fogalmak szerint két kritériuma van: a fényreklám és a földbe süllyesztett illemhely. Nos, az illemhely Kolozsvárott meg is épült, de javított és bővített formában. Az építők és építetők nem elégedtek meg vele,

hogy az intézményt céljának és rendeltetésének megfelelően berendezék, hanem a tetejére még egy üvegkalickát építettek, amelyben újságárus boltot és bodegával egybekötött falatozót helyeztek el. Ez a specialitás bizonyára egyedülálló az egész világon. Illemhely tetején falatozó. A másik specialitás a román viszonyokkal függ össze. Építés közben elkallódott az előirányzott költségek egy része. Nem sok, csak annyi, hogy apró rések és repedések maradtak az építményen. Ezeknek betömésére már nem tellett a költségek közül. A réseken és a repedéseken át a falatozóba felszivárgott az illemhely illata. A magyar közigazgatásnak egyik első cselekedete volt, hogy ezt a tipikusan balkáni ízléstelenséget Kolozsvár főteréről eltüntesse.”

A háború után kezdődő korszak, miként oly sok derék magyar esetében, már nem Tonelli Sándor ideje. A nyugalományaiba került, időszűdő férfi a negyvenes évek második felének Budapestjén már nemigen találja a helyét, s amikor 1950. július 19-én – viszonylag fiatalon, 68 éves korában – megtér Teremtőjéhez, az következik, ami már több éve nagyon is várható: a teljes feledés. Az igazi rejtőzködés. Hamvai két évtized múltán, 1970-ben kerülnek vissza – az isteni igazságszolgáltatás kései, ám legelső lépéseként – imádott Szegedére. Ahol a rejtőzködés folytatódik. Ahol tudtommal a mai napig egyetlen utca, tér vagy közintézmény nem viseli a nevét, nem emlékezik meg róla semmi.